

Максимець О. М.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук

Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

РОЗВИТОК СУФІКСАЛЬНОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПІДСИСТЕМИ ІМЕННИКІВ ІЗ ТРАНСПОЗИЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ (УТВОРЕННЯ ІЗ СУФІКСОМ -НИН(А))

Анотація. Значну частину лексики в українській мові становлять деривати із загальним словотвірним значенням опредметненої дії. Систему формантів, що беруть участь у творенні таких іменників, складають праслов'янські, власне українські й запозичені суфіксальні морфеми. У роботі ми визначаємо лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, що творяться за допомогою суфікса **-ин(а)**, простежуємо їх динаміку й сферу функціонування.

Девербативи з формантом **-ин(а)** позначають мультиплікативну, часто хаотичну дію без чітко визначеного напрямку: *шуканина, завертанина, крутанина*. Порівняно невелика кількість таких утворень демонструє строкатість лексичних значень. Найдавнішими за фіксацією є назви процесів, пов'язаних із трудовою діяльністю людей: *оранина, писанина, стряпананина, латанина* й найменування їх вчинків, волевиявлень: *ошуканина, беитанина, гризанина, хапанина, чубанина*.

З другої половини XIX ст. писемні джерела засвідчують обмежену кількість дериватів на позначення звукових процесів, що супроводжують дію: *зуканина, капанина, тараканина, грюканина, стуканина*. На початку XX ст. нова українська мова поповнюється девербативними утвореннями, які номінують внутрішній стан людини: *трусанина, турбанина, шарпанина*. В усіх лексико-семантичних групах модель дієслівна основа + **-ин(а)** не набуває продуктивності. Причиною її низької конкурентоспроможності можна вважати насамперед обмежені функціонально-стилістичні можливості розгляданих похідних, які належать переважно до сфери розмовного мовлення.

Обидва компоненти зазначених девербативів – твірна основа й дериваційний афікс **-ин(а)** – можуть мати відтінки контекстної та власної експресивності. Це зумовлює функціонування таких іменників переважно в усно-розмовному мовленні й мові художніх творів, зрідка – в епістолярному й публіцистичному стилях.

Ключові слова: словотвір, опредметнена дія, іменник, суфікс, історія, розвиток.

Постановка проблеми. Механізми творення похідного слова й складні словотвірні взаємозв'язки між частинами мови й синтаксичними одиницями (словосполученням і реченням) найповніше відбиваються в найчисленнішому семантико-граматичному класі слів – іменниковому. Значну частину похідних складають девербативи, що належать до словотвірної категорії опредметненої дії. Такі утворення є наслідком транспозиції дієслівної основи в іменникову й відзначаються досить широкими можливостями. Зберігаючи загальну дієслівну семантику, девербативні іменники з опредметненим значенням дії, процесу, стану можуть мати й певні, хоч і значною мірою знівельо-

вані, формально-граматичні інтеграційні ознаки – вид, перехідність, а також здатність до дієслівного керування та можливість сполучатися з інфінітивом [1, с. 5].

Іменники – назви опредметненої дії, процесу чи стану – в українській мові утворені за багатьма словотвірними типами за допомогою питомих слов'янських суфіксів **-нн-, -тт-, -Ю-, -б-/об-, -іт-, -н-, -неч-, -няв-, -нин-, -ок-, -от-, -в-/тв-, -ств-/цтв-/ництв-, -ощ-,** а також суфіксів іншомовного походження, зокрема таких як **-аці-, -ізаці-/изаці-, -фікаці-, -аж-, -ур-, -ад-**. Усі згадані іменникові суфікси в структурі віддієслівних іменників виконують спільну функцію – транспозицію дієслівних основ в іменникові, а, протиставляючись один одному, вони відрізняються семантикою основ-мотиваторів, до яких приєднуються, значенневими відтінками, експресивністю та стилістичною спеціалізацією.

За структурними ознаками віддієслівні іменники утворюють багату й складну систему лексико-словотвірних типів, що формувалася протягом тривалого історичного періоду. Кожний словотвірний тип на позначення опредметненої дії характеризується певними семантичними особливостями. Саме цим і зумовлюється активність ужитку іменників кожного словотвірного типу й сфера їх стилістичного використання [1, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творення іменників зі значенням опредметненої дії, процесу чи стану здавна було об'єктом пильної уваги мовознавців. Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили О. Безпояско, І. Вихованець, І. Ковалик, В. Олексенко, О. Пінчук, Г. Ращинська. Учені відзначають, що дослідження словотвірної структури віддієслівних іменників сучасної української літературної мови як мікросистеми взаємозалежних елементів, що склалася в процесі еволюції мови й формування її літературного різновиду, має значний теоретико-пізнавальний і практичний інтерес [2, с. 35]. У вітчизняному мовознавстві предметом розгляду стали походження, склад і продуктивність транспозиційних формантів, що беруть участь у творенні згаданих похідних, їх мотивувальна база тощо [3, с. 128; 4, с. 111–113].

Дериваційний аспект вивчення віддієслівних похідних дав підстави для вибудови концепції словотвірної категорії опредметненої дії [5, с. 143–144; 6, с. 22–28] або категорії опредметнених значень дієслівних предикатів [2, с. 207]. В. Олексенко підкреслює, що «за своєю природою та механізмом утворення словотвірна категорія опредметнених значень дієслівних предикатів належить до словотвірних категорій особливого типу» [2, с. 207].

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб визначити лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться

за допомогою суфікса **-нин(а)**, простежити їх динаміку й встановити сферу функціонування.

Виклад основного матеріалу. Суфікс **-нин(а)** сягає спільнослов'янського суфікса **-іпа (>-іна)** й може ускладнюватися суфіксальними елементами основ (**-н-** та **-ан-**), внаслідок чого виникає складний суфікс **-нин(а), -анин(а)** [1, с. 130].

Девербативи з формантом **-нин(а)** позначають інтенсивну мультиплікативну, часто хаотичну дію без чітко визначеного напрямку.

За нашими спостереженнями, в кінці XVII – протягом XVIII ст. творення іменників за допомогою суфікса **-нин(а)** було малопродуктивним. Обстежені джерела цього періоду містять лише поодинокі деривати згаданого типу: *Замішанина вь Волоххяхь могла урости* (МагТим, I, с. 294); *Послѣ того великая стала мешанина на Москве* (МагТим, I, с. 427); *Хрость, якобы доманина якая, слышань былъ* (МагТим, I, с. 408).

Протягом XIX ст. кількість таких дериватів дещо збільшується, наприклад: *шуканина* (Писк, с. 42), *завертанина* (Ж, с. 233), *крутанина* (Ж, с. 384), *путанина* (Ж, с. 790), *прятанина* (Ж, с. 786), *путанина* (Ж, с. 790), *скаженина* (Ж, с. 869), *тасканина* (Ж, с. 950).

З початку XX ст. у зв'язку зі стрімким розвитком художньої літератури такі утворення все частіше фіксуються загальномовними словниками цього періоду, наприклад: *крашанина* (УміСп, с. 380), *базгранина* (УміСп, с. 628), *дряпанина* (Гр, I, с. 450) «погане писання», *копанина* (Гр, II, с. 281), *лапанина* (Гр, II, с. 344), *ляпанина* (Гр, II, с. 392), *морганина* (Гр, II, с. 444), *мотанина* (Гр, II, с. 448), *поранина* (Гр, III, с. 342), *сіпанина* (Гр, IV, с. 128), *струсанина* (Гр, IV, с. 220), *таляпанина* (Гр, IV, с. 245) «заняття із чимось рідким», *хапанина* (Гр, IV, с. 386), *тріпанина* (Гр, IV, с. 284), *закрутанина* (ЛФр, с. 77), *збиранина* (ЛФр, с. 84), *мазанина* (К, II, с. 472).

Семантика девербативів із суфіксом **-нин(а)** базується на відношеннях між предикатами на позначення активної фізичної дії, які є корелятами дієслів, і супровідними предикатами кількості, що співвідносяться із суфіксом **-нин(а)** [2, с. 107]. Творються іменники із суфіксом **-нин(а)** переважно від безпрефіксних основ перехідних і зворотних дієслів недоконаного виду.

У межах іменників розглядової словотвірної структури виділяється кілька лексико-словотвірних типів.

Обстежені джерела XIX–XX ст. містять невелику кількість розгляданих іменників, що є найменуваннями звукових процесів, які супроводжують дію, наприклад: *шуканина* (Писк, с. 334), *капанина* (Ж, с. 333), *тарахканина* (Ж, с. 949), *тарахкотанина* (Ж, с. 949), *грюканина* (СУМ, II, с. 183), *стуканина* (СУМ, II, с. 801).

З другої половини XIX ст. пам'ятки української мови фіксують поодинокі утворення на означення *пересування, переміщення*, наприклад: *біганина* (Писк, с. 10), *блуканина* (Писк, с. 11), *шатанина* (Ж, с. 1084) «біготня», *тасканина* (К, IV, с. 248), *топтанина* (К, IV, с. 274), *тяганина* (К, IV, с. 300), *тіканина* (СУМ, X, с. 136).

В обстежених джерелах нової української мови зафіксовано кілька утворень на позначення процесів, пов'язаних із трудовою діяльністю людини: *латанина* (Ж, с. 398), *оранина* (Ж, с. 574), *тисанина* (Ж, с. 633), *длубанина* (Голов, с. 515) «нудна праця», *тіпанина* (Гр, IV, с. 266) «тіпання льону», *стряпанина* (К, V, с. 542).

Протягом XVIII – початку XX ст. суфікс **-нин-а** продукує кілька утворень, що є назвами *вчинків людей і стосунків між ними*, наприклад: *Вь той жебраници вложилъ тяжарь послу-*

шенства на мене смиренного Афанасія Филиповича (МагТим, с. 1646; МагТим, I, с. 249), *Обачивши Іаковъ ошуканину «обманъ свою, скорбѣлъ на Лавана* (МагТим, I, с. 1656–1771; МагТим, II, с. 78), *беитанина* (Ж, с. 25) «лайка, дорікання», *різанина* (УміСп, с. 312) «бійка», *гризанина* (Гр, I, с. 326) «лайка», *хапанина* (Гр, IV, с. 386) «хабарство постійне», *чубанина* (Гр, IV, с. 474) «бійка», *шарпанина* (Гр, IV, с. 486) «крадіжка», *бреханина* (Яв, с. 51).

В обстежених пам'ятках нової української мови є й кілька іменників, що *вказують на внутрішній стан людини*, наприклад: *трусанина* (Гр, IV, с. 290) «сум'яття», *турбанина* (Гр, IV, с. 295) «хвилювання», *шарпанина* (Гр, IV, с. 486) «хвилювання».

Іменники із суфіксом **-нин-а** вносять у вислів певну емоційність. Віддієслівні іменники із цим суфіксом інтенсивніше відтіняють активну тривалість чинності та її повторність [8, с. 165].

Обидва компоненти зазначених девербативів – твірна основа й дериваційний афікс **-нин(а)** – можуть мати відтінок контекстної та власної експресивності. Це зумовлює функціонування таких іменників переважно в усно-розмовному мовленні й мові художніх творів, зрідка – в епістолярному й публіцистичному стилях, наприклад: *Та ось до візантійського віроломства додалася монгольська дріб'язковість і жорстокість східних деспотів, і ця страшина мішанина облудної пишноти і убогості орди* (ТисМик, с. 81); *От і розходяться вони в нелегкій плутанині думок і здогадів, не знаючи, як стрінуть завтра, як повернеться завтра їхнє життя* (Стел, II, с. 113); *Світ людської слабкості виражався через створення атмосфери цілковитої плутанини* (КЮ, 18 січня 1998 р.); *Оце, скінчивши тяганину по світу за хворобою, сиджу тепер, або більше лежу, в Києві, повертаючись знов до літературної праці* (Стар, VI, листи 499); *З боку проспекту раптом починається відчайдушна автоматна стрілянина* (Жадан, с. 98). Поодинокі утворення інколи вживаються в переносному значенні: *Але сценічне життя п'єси розпочалось лише в 1902 році після тривалої цензурної тяганини* (УМЛШ, 1991 р., т. 6, с. 39).

Віддієслівні іменники із суфіксом **-нин-** утворюють обмежений ряд слів, бо базових дієслів відповідної семантики, на основі яких вони формуються, в сучасній українській мові небагато. Деякі з них мають спільнокореневі іменники із суфіксом **-н'/j/-, -ен'/j/-, -іт** або нульовим суфіксом, з якими вони співвідносяться як семантико-стилістичні синоніми, бо відрізняються від них кількісним відтінком свого основного значення та стилістичною маркованістю, пор.: *топтанина* – *топтання*, *шуканина* – *шукання*, *стуканина* – *стукання* – *стукіт* (В. Олексенко). Наприклад: *Чутно стрілянину з рушниць та вибухи з гармат* (Є. Кротевич); *Стріляння затихло і по інших місцях, його не було чути ніде* (І. Франко); *Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, напала якусь залізну річ* (Б. Грінченко); *Коли перо нарешті знайшлося, Антон Антонович так утомився шуканням, що про роботу не могло бути й мови* (О. Полторацький) [6, с. 170].

Висновки. Таким чином, девербативи з формантом **-нин(а)** позначають мультиплікативну, часто хаотичну дію без чітко визначеного напрямку: *шуканина* (Писк, с. 42), *завертанина* (Ж, с. 233), *крутанина* (Ж, с. 384). Порівняно невелика кількість таких утворень демонструє строкатість лексичних значень. Найдавнішими за фіксацією є назви процесів, пов'язаних із трудовою діяльністю людей: *латанина* (Ж, с. 398), *оранина* (Ж, с. 574) та найменування їх вчинків, волевиявлень

(*ошуканина* – МагТим, с. 1656–1771; МагТим, II, с. 78; *бештанина* – Ж, с. 25; *грязанина* – Гр, I, с. 326). З другої половини XIX ст. писемні джерела засвідчують обмежену кількість дериватів на позначення звукових процесів, що супроводжують дію: *зуканина* (Писк, с. 334), *капанина* (Ж, с. 333), *тарахканина* (Ж, с. 949). На початку XX ст. нова українська мова поповнюється девербативними утвореннями, які номінують внутрішній стан людини: *турбанина* (Гр, IV, с. 295), *шарпанина* (Гр, IV, с. 486). В усіх лексико-семантичних групах модель дієслівна основа + -нин(а) не набуває продуктивності. Причиною її низької конкурентоспроможності можна вважати насамперед обмежені функціонально-стилістичні можливості розгляданих похідних, які належать переважно до сфери розмовного мовлення.

Література:

1. Максимець О.М. Формування словотвірної структури іменників зі значенням предметності дії в новій українській мові (к. XVII – п. XXI ст.ст.) : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 ; Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2008. 20 с.
2. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника : монографія. Херсон : Айлант, 2001. 240 с.
3. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору. Ужгород : Закарпат. вид-во, 1960. 416 с.
4. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1979. 405 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
6. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). *Мовознавство*. 1994. № 6. С. 22–28.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. Київ : Наукова думка, 1987. 211 с.
8. Смеречинський С.С. Віддієслівні іменники та їхні особливості в українській мові. *Нариси з української синтакси*. Мюнхен, 1900. С. 165–187.
- 9.

Список скорочень джерел:

- Голов – Головацький Я.Ф. Словник української мови. *Науковий збірник музею української культури у Свиднику*. 1982. № 10. С. 311–612.
- Гр – Словарь української мови : В 4 т. / Зібран. ред. журн. «Києв. старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Д. Грінченко. Київ, 1907–1909.
- Ж – Малорусско-немецкий словарь : В 2 т. Львів, 1886. 1117 с.
- Жадан – Жадан С.В. Інтернат : роман. Чернівці : МеридіанЧернівці, 2007. 306 с.
- К – Українсько-російський словник : У 6 т. / За заг. ред. І.М. Кириченка. Київ : Наукова думка, 1953–1963.
- КЮ – Кур'єр Юнеско. Україномовний журнал, видається під егідою Національної комісії України у справах Юнеско. 1992–1999.
- ЛФр – Лексика поетичних творів Івана Франка: Методичні вказівки з розвитку лексики / Укладачі: І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.І. Полюга. Львів : ЛГУ, 1990. 264с.
- МагТим – Тимченко Є.К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 т. / Підготували до видання В.В. Німчук та І.І. Лиса. Київ – Нью-Йорк, 2003.

Писк – Словникъ: Живої народнеї, письменної і актової мови руських югівчанъ Російської і Австрійсько-Вендерської цесарії / Составил Фортунагъ Пискуновъ. Київ, 1882. 310 с.

Стар – Старицький М.П. Твори : в 6 т. Київ : Дніпро, 1990.

Стел – Стельмах М.П. Твори : в 5 т. Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1962.

СУМ – Словник української мови : В 11т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

Тис Мик – Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай. Київ : Довіра, 1982. 634 с.

УміСп – Уманець М., Спилка А. Русско-украинский словарь. Берлін, 1924. 1149 с.

УМЛШ – Українська мова і література в школі. Науково-методичний журнал Міністерства освіти УРСР. 1970–1990.

Яв – Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав : Слово, 1920. Т. 1. 412 с.

Maksymets O. Development of the suffixal word formation subsystem of nouns with transpositional means of objectified action (formation with suffix -нин(а))

Summary. A significant part of the vocabulary in the Ukrainian language is derivatives with the general word-forming meaning of the object action. The system of formants involved in the creation of such nouns consists of Proto-Slavic, actually Ukrainian and borrowed suffix morphemes. In the work we define lexical-word-forming groups of verb nouns, which are created with the help of the suffix **-нин(а)**, we trace their dynamics and sphere of functioning.

Deverbatives with the formant **-нин(а)** denote a multiplicative, often chaotic action without a clearly defined direction: *шуканина, завертанина, крутанина*. A relatively small number of such formations demonstrates the diversity of lexical meanings. The oldest in terms of fixation are the names of the processes associated with the work of people: *оранина, писанина, стряпанина, латанина* and the names of their actions, expressions of will: *ошуканина, бештанина, грязанина, хапанина, чубанина*.

From the second half of the XIX century the written sources indicate a limited number of derivatives to denote the sound processes that accompany the action: *шуканина, завертанина, крутанина*. At the beginning of the XX century the new Ukrainian language is replenished with deverbative formations that nominate the inner state of man: *трусанин, турбанина*. In all LSG (lexical semantic groups), the VB (verbal basis) + **-нин(а)** model does not gain performance. The reason for its low competitiveness can be considered primarily the limited functional and stylistic capabilities of the derivatives, which belong mainly to the field of spoken language.

Both components of these deverbatives – the generative basis and the derivational suffix **-нин(а)** can have a shade of contextual and intrinsic expressiveness. This determines the functioning of such nouns mainly in oral speech and the language of works of art, occasionally in epistolary and journalistic styles.

Key words: word formation, actions as a subject, noun suffix, history and development.